२१

अष्टाध्याय्याः षष्ठसप्तमौ अध्यायौ

प्रस्तावना

पूर्वतनपाठवत् अस्मिन् पाठे अपि दीर्घादिविधिविषये केचन विशिष्टाः नियमाः आलोचयिष्यन्ते। तेन वेदे दीर्घविधिः कुत्रचित् नित्यम्, कुत्रापि वा विकल्पेन, क्वचिच्च तस्य निषेधः भवति। ते च नियमाः लौकिकनियमतः भिन्ना एव। ततश्च अत्र धातूनाम् अडागमविषये आडागमविषये च विशेषरूपेण आलोचना करिष्यते। लोके यथा लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु हलादीनां धातूनाम् अडागमः, अजादीनां च धातूनाम् आडागमः भवति तथैव अत्रापि अडागमः आडागमश्च भवतः परन्तु वेदे ते नियमाः किञ्चिद् भिन्ना एव। ते एव नियमाः अत्र संक्षेपेण आलोचयिष्यन्ते। तेन च अडाटौ क्वचित् नित्यं, कुत्रचित् च विकल्पेन भवतः। ततः तिङन्तप्रकरणे हेः अपित्त्वविषये आलोचना करिष्यते। लोके सेर्ह्यपिच्च इति सूत्रेण सेः स्थाने हिः आदेशः विधीयते, तस्मिन् च हौ अपित्त्वम् अतिदिश्यते। वेदे तु ह्यादेशविषये अपित्त्वधर्मवषये च विलक्षणाः केचन नियमाः सन्ति। ते च नियमाः अस्मिन् पाठे संक्षेपेण प्रस्तोष्यन्ते। ततः यणादेशविषये, इयङुवङादेशविषये, रुडागमादिविषये च संक्षेपेण कतिपये नियमाः कतिषुचन सूत्रेषु आलोचयिष्यन्ते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- वैदिके दीर्घविधिविषये विशिष्टान् नियमान् ज्ञातुं शक्नोति।
- वेदे तिङन्तप्रकरणे लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु धातूनां कथम् अडागमाडागमौ भवतः इति ज्ञातुं प्रभवति।
- वैदिके तिङन्तप्रकरणे अपित्त्वधर्मस्य प्रयोजनं तथा हेः स्थाने ध्यादेशविषये तथा रुडागमादिवषये विशिष्टान् नियमान् ज्ञास्यति।
- वेदे नञ्समासभिन्नसमासे क्त्वः क्त्वादेशं ज्ञास्यति।

२१.१) निपातस्य च॥ (६.३.१३६)

सूत्रार्थः - निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति।

सूत्रावतरणम्- पूर्वसूत्रैः ऋचि निपातानां दीर्घो न भवति। अतः तत्र दीर्घविधानार्थं सूत्रमिदं प्रस्तुतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण दीर्घः विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे निपातस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, च इति अव्ययपदम्। अत्र ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कुत्रो-रुष्याणाम् इति सूत्रात् ऋचि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्राच्च दीर्घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अलुगुत्तरपदे इति सूत्रात् उत्तरपदे इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवृत्तम्। संहितायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तम् पदम् अत्र अधिकृतम्। अत्र पदयोजना इत्थम् - ऋचि संहितायां निपातस्य च दीर्घः उत्तरपदे इति। सूत्रार्थस्तावत् ऋग्विषये संहितायाम् उत्तरपदे परतः निपातस्य दीर्घो स्यात् इति।

उदाहरणम् - एवा हि ते।

सूत्रार्थसमन्वयः - एवा इत्युदाहरणे एव इति शब्दस्य चादिगणे पाठात् चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रेण तस्य निपातसंज्ञा। 'एवा हि ते' इति ऋङ्मन्त्रे उत्तरपदे परत एव इति निपातस्य अकारस्य स्थाने प्रकृतसूत्रेण दीर्घे आकारे एवा इति रूपं सिध्यति।

२१.२) अन्येषामपि दृश्यते॥ (६.३.१३७)

सूत्रार्थः - अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- पूर्वसूत्रैः यत्र दीर्घः अविहितः, परन्तु वेदे दीर्घः दृश्यते, तेषु अवशिष्टेषु दीर्घविधानार्थं सूत्रमिदं विरचितम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण दीर्घः भवति। त्रिपदात्मके अस्मिन् सूत्रे अन्येषाम् इति षष्ठ्यन्तं पदम्, अपि इति अव्ययम्, दृश्यते इति च तिङन्तं पदम्। अत्र ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कुत्रो-रुष्याणाम् इति सूत्रात् ऋचि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्राच्च दीर्घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अलुगुत्तरपदे इति सूत्रात् उत्तरपदे इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवृत्तम्। संहितायाम् इति विषयसप्तम्यन्तं च पदम् अत्र अधिकृतम्। पदयोजना इत्थम्- ऋचि संहितायाम् अन्येषामपि दीर्घः उत्तरपदे इति। सूत्रार्थस्तावत् - ऋग्वेदे संहिताविषये उत्तरपदे परतः अन्येषामपि दीर्घो भवति इति।

उदाहरणम् - पूरुषः।

सूत्रार्थसमन्वयः - लोके **पुरुषः** इत्येव रूपं भवति। परन्तु ऋचि संहितायां प्रकृतसूत्रेण उकारस्य दीर्घे **पूरुषः** इति रूपं सिध्यति।

२१.३) छन्दस्युभयथा॥ (६.४.५)

सूत्रार्थः - नामि दीर्घो वा।

सूत्रावतरणम्- नामि इति सूत्रेण लोके धातृ नाम् इत्यत्र ऋकारस्य नित्यं दीर्घो भवति, वेदे तस्य दीर्घस्य विकल्पेन विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन दीर्घो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, उभयथा इति च अव्ययम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्रात् दीर्घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्, नामि इति सूत्रात् नामि इति सप्तम्यन्तं पदं च अनुवर्तेते। अङ्गस्य इति पदमत्र अधिकृतम्। एवमत्र पदयोजना भवति- छन्दसि अङ्गस्य उभयथा दीर्घः नामि इति। अस्मिन् सूत्रे उभयथा इति पदनिर्देशात् सूत्रेण विहितं कार्यं विकल्पेन भवति। सूत्रार्थो भवति - छन्दसि विषये अङ्गस्य विकल्पेन दीर्घो भवति नामि परे इति।

उदाहरणम् - धातृणाम्-धातॄणाम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - (वेदे) धातृ नाम् इति जाते धातृशब्दात् नामि परतः नामि इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने नित्यं दीर्घे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण दीर्घस्य विकल्पेन विधानम् भवति। तेन दीर्घाभावपक्षे रषाभ्यां नो णः समानपदे इति सूत्रेण नकारस्य स्थाने णकारे **धातृणाम्**, दीर्घपक्षे **धातॄणाम्** चेति रूपद्वयं सिध्यति।

विशेषः- काशिकामते अस्मिन् सूत्रे न तिसृचतसृ इति सूत्रात् तिसृचतसृ इति पदस्य अनुवर्तनेन केवलं तिसृ, चतसृ इत्येतयोः शब्दयोः एव नामि परे प्रकृतसूत्रेण ऋकारस्य विकल्पेन दीर्घो भवति। भट्टोजिदीक्षितस्य मतेन तु सर्वेषामेव शब्दानां नामि परे विकल्पेन दीर्घो भवति।

२१.४) वा षपूर्वस्य निगमे॥ (६.४.९)

सूत्रार्थः - षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे।

सूत्रावतरणम्- वेदविषये असम्बुद्धिसर्वनामस्थानपरकस्य नान्तपदस्य उपधाभूतस्य षपूर्वस्य विकल्पेन दीर्घविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन दीर्घो विधीयते। त्रिपदात्मके अस्मिन् सूत्रे वा इति अव्ययम्, षपूर्वस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, निगमे इति च विषयसप्तम्यन्तं पदम्। अङ्गस्य इति पदमत्र अधिकृतम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति सूत्रात् दीर्घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने असम्बुद्धौ चेति सप्तम्यन्तं पदद्वयम्, नोपधायाः इति सूत्रात् नोपधायाः इति समस्तं षष्ठ्यन्तं पदं च अनुवर्तन्ते। नस्य उपधा नोपधा, तस्य नोपधायाः इति बहुव्रीहिसमासः। अत्र 'न' इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पदम् अङ्गस्य इत्यस्य विशेषणम् अस्ति। अतः तदन्तविधिना नान्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थलाभः। अत्र च पदयोजना- नोपधायाः अङ्गस्य दीर्घः असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने इति। सूत्रार्थो हि असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परतः नान्तस्य अङ्गस्य षपूर्वस्य उपधासंज्ञकस्य वा दीर्घः स्यात् निगमे विषये इति।

उदाहरणम् - ऋभुक्षणम्, ऋभुक्षाणम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - उणादिप्रत्ययेन निष्पन्नात् ऋभुक्षिन्-शब्दात् अमि ऋभुक्षिन् अम् इति स्थिते सुडनपुंसकस्य इति सूत्रेण अम्-प्रत्ययस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यनेन उपधायाः इकारस्य स्थाने अकारे ऋभुक्षन् अम् इति भवति। अत्र ऋभुक्षन् इति नान्तस्य पदसंज्ञकस्य अम्-रूपासमबुद्धिसर्वनामस्थानपरकत्वात् तस्य उपधायाः षपूर्वस्य अकारस्य प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन दीर्घे

आकारे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इत्यनेन नकारस्य स्थाने णकारे **ऋभुक्षाणम्** इति रूपं सिध्यति। अत्र दीर्घाभावे च **ऋभुक्षणम्** इति अपरं रूपम्।

२१.५) जनिता मन्त्रे॥ (६.४.५३)

सूत्रार्थः - इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते।

सूत्रावतरणम्- मन्त्रे इडादितृच्परकस्य णेः लोपविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण णेः इकारस्य लोपो विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे जनिता इति प्रथमान्तं पदम्, मन्त्रे इति च विषयसप्तम्यन्तं पदम्। अतो लोपः इति सूत्रात् लोपः इति प्रथमान्तं पदम्, निष्ठायां सेटि इति सूत्रात् सेटि इति सप्तम्यन्तं पदम् च अनुवृत्तम्। तृचि इति सप्तम्यन्तं पदं पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते। पदयोजना- मन्त्रे णेः लोपः सेटि तृचि इति। अत्र णि- इति पदेन णिजादिप्रत्यया अवगन्तव्याः। ततः सूत्रार्थः- मन्त्रे णेः इकारस्य लोपः स्यात् इडादौ तृचि परतः इति।

उदाहरणम् - जनिता।

सूत्रार्थसमन्वयः - जन्-धातोः णिचि ततश्च तृचि जनि तृ इति स्थिते तृच्-प्रत्ययस्य इडागमे जनि इतृ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण इडादितृच्परकत्वात् णेः इकारस्य लोपे ततः विभक्तिकार्ये **जनिता** इति निपातितं रूपं सिध्यति। लोके तु णिलोपाभावे **जनयिता** इति रूपम्।

२१.६) छन्दस्यपि दृश्यते॥ (६.४.७३)

सूत्रार्थः - अनजादीनाम् लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु आडागमः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि हलादीनामपि धातूनां लुङि लङि लृङि च परतः आडागमार्थं प्रकृतं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण आडागमः विधीयते। त्रिपदात्मके अस्मिन् सूत्रे छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्, अपि इति अव्ययम्, दृश्यते इति च तिङन्तं पदम्। अङ्गस्य इति पदमत्र अधिकृतम्। लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रात् लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। आडजादीनाम् इति सूत्रात् आट् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। अनजादीनाम् इति पदम् अत्र आक्षिप्यते। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि अनजादीनाम् अपि लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु आट् दृश्यते इति। छन्दसि अनजादीनामपि धातूनाम् अर्थात् हलन्तधातूनाम् लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु आडागमः स्यात् इति सूत्रार्थः।

उदाहरणम् - आनट्।

सूत्रार्थसमन्वयः - नश्-धातोः कर्तरि लुङि तिपि च्लौ च्लेश्च लोपे नश् ति इति स्थिते अत्र लुङ्परकस्य हलादेः नश्-धातोः अनजादित्वात् आडजादीनाम् इति सूत्रेण आडागमाभावः। ततः प्रकृतसूत्रेण तस्य अनजादित्वात् अपि आडागमे तिपः इकारलोपे आनश् त् इति स्थिते शस्य षत्वे हलन्तात् परस्य ति इत्यस्य तकारस्य च हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन लोपे आनष् इति स्थिते षस्य च जश्त्वे डकारे डस्य च विकल्पेन चर्त्वे टकारे **आनट्** इति रूपं सिध्यति। अत्र चर्त्वाभावपक्षे **आनड्** इति अपरं रूपमपि सिध्यति।

विशेषः- लोके लुङ्-लङ्-लृङ्परकत्वात् हलादीनां धातूनां लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इत्यनेन सूत्रेण अडागमो भवति, अजादीनां च आडजादीनाम् इत्यनेन सूत्रेण आडागमो भवति। तस्मात् हलादीनां धातूनां न आडागमः, अजादीनां धातूनां न अडागमः। अत्र वेदे अनजादीनां हलादीनामपि धातूनां यथा आडागमः स्यात् तदर्थं सूत्रमिदं विरचितम्।

२१.७) बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि॥ (६.४.७५)

सूत्रार्थः - छन्दसि माङ्योगे अमाङ्योगेऽपि बहुलम् अट्-आटौ भवतः।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि अर्थात् वेदे बाहुल्येन लुङि लङि लृङि च परतः धातूनाम् अडागमस्य आडागमस्य च निषेधार्थम्, माङ्-योगे च तयोः विधानार्थं सूत्रमिदं ग्रथितम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण माङ्योगे अडागमः आडागमश्च विधीयेते, माङ्-योगाभावे च तयोः अभावः। अस्मिन् सूत्रे बहुलम् इति प्रथमान्तं पदम्, छन्दसि अमाङ्योगे चेति सप्तम्येकवचनान्तं पदद्वयम्, अपि इति च अव्ययपदम्। माङा योगः माङ्योगः, न माङ्योगः अमाङ्योगः, तस्मिन् अमाङ्योगे। अङ्गस्य इति पदमत्र अधिकृतम्। लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रात् लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु इति सप्तम्यन्तं पदम्, अट् उदात्तः चेति प्रथमान्ते पदे, आडजादीनाम् इति सूत्रात् आट् इति प्रथमान्तं पदं च अनुवर्तन्ते। न माङ्योगे इति सूत्रात् माङ्योगे इति सप्तम्यन्तं पदं, न इति च अव्ययम् अत्र अनुवर्तेते। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि बहुलं लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु माङ्योगे अपि अट् आट्, अमाङ्योगे न (स्तः) इति। ततः छन्दसि बाहुल्येन लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु अडाटौ न भवतः, माङ्योगे तु भवतः इति सूत्रार्थः। अत्र लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु अडाटौ न, माङ्योगे स्तः इति वाक्यद्वयेन सह छन्दसि बहुलम् इति वाक्यस्य योगः भवति।

उदाहरणम् - जनिष्ठाः, अवाप्सुः।

सूत्रार्थसमन्वयः - जन्-धातोः कर्तरि थासि जन् थास् इति स्थिते धातोः च्लौ च्लेः च स्थाने सिचि सिचः इडागमे जन् इस् थास् इति स्थिते लुङ्परकत्वात् धातोः लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तन्निषेधे सिचः सकारस्य षकारे थकारस्य च ठकारे विभक्तिकार्ये च **जनिष्ठाः** इति रूपम्। लोके **अजनिष्ठाः** इति रूपम्।

वप्-धातोः कर्मणि लुङि लस्य स्थाने व्यत्ययेन झौ वप् झि इति स्थिते झेः स्थाने जुसि अनुबन्धलोपे धातोः च्लौ च्लेः स्थाने सिचि अनुबन्धलोपे वप् स् उस् इति स्थिते वदव्रजहलन्तस्याचः इति सूत्रेण धातोः अकारस्य दीर्घे आकारे माङ्योगे अत्र धातोः लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इत्यनेन धातोः प्राप्तस्य अडागमस्य न माङ्योगे इत्यनेन निषेधेऽपि छन्दसि प्रयोगवशात् प्रकृतसूत्रेण धातोः अडागमे प्रक्रियया मा **अवाप्सुः** इति रूपं सिध्यति।

विशेषः -अस्मिन् सूत्रे 'बहुलम्' इति पदग्रहणात् सूत्रेण विहितं कार्यं बहुलार्थे भवति।

२१.८) छन्दस्युभयथा॥ (६.४.८६)

सूत्रार्थः - भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च।

सूत्रावतरणम्- लोके अजादिसुपि परतः भूशब्दस्य सुधीशब्दस्य च यण् न भवति, अपि तु यथाक्रमम् उवङादेशः इयङादेशः च भवतः। अत्र वेदे यथा इयङुवङादेशाभ्याम् सह यणादेशस्यापि समुच्चयार्थम् सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण यणादेशः इयङुवङादेशौ च विधीयन्ते। अस्मिन् सूत्रे छन्दसि इत्यत्र विषयसप्तमी, उभयथा इति च अव्ययम्। अत्र न भूसुधियोः इति सूत्रात् भूसुधियोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि भूसुधियोः उभयथा इति। ननु अत्र उभयथा किम् भवति इति जिज्ञासायाम्- इणो यण् इत्यस्मात् यण् इति प्रथमान्तं पदम्, ओः सुपि इत्यस्मात् सुपि इति सप्तम्यन्तं पदम्, अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यस्मात् अचि सप्तम्यन्तं पदम्, इयङुवङौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं च पदम् अत्र सूत्रे अनुवर्तन्ते। तेन अत्र सूत्रार्थः- छन्दसि भूसुधियोः अजादिसुपि परे यण् इयङुवङादेशौ च भवन्ति इति।

उदाहरणम् - विभ्वम्- विभुवम्, सुध्यः- सुधियः।

सूत्रार्थसमन्वयः - विभू-शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः द्वितीयैकवचने अमि विभू अम् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण ऊकारस्य स्थाने यणि स्थानतः आन्तर्यात् वकारे **विभ्वम्** इति रूपम्, विकल्पेन ऊकारस्य च स्थाने उवङादेशे **विभुवम्** इति अपरमपि रूपम् सिध्यति। लोके तु **विभुवम्** इत्येव।

सुधी-शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः प्रथमाबहुवचने जसि अनुबन्धलोपे सुधी अस् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण ईकारस्य स्थाने यणि स्थानतः आन्तर्यात् यकारे विभक्तिकार्ये **सुध्यः** इति रूपम्, विकल्पेन ईकारस्य स्थाने इयङादेशे च **सुधियः** इति अपरमपि रूपम्। लोके तु **सुधियः** इत्येव।

२१.९) श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि॥ (६.४.१०२)

सूत्रार्थः - श्रु, शृ, णु, पॄ, कृ, वृ- इत्येतेभ्यः उत्तरस्य हेः धिः आदेशो भवति छन्दसि विषये।

सूत्रावतरणम्- वेदे श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः हेः स्थाने 'धि' इत्यस्य विधानार्थं सूत्रमिदं ग्रथितम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण हेः स्थाने 'धि' इति विधीयते। अस्मिन् सूत्रे श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं पदम्, छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। हुझल्भ्यो हेर्धिः इति सूत्रात् हेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, धिः इति च प्रथमान्तं पदमत्र अनुवर्तते। अत्र पदयोजना इत्थं- छन्दसि श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः हेः धिः इति। तेन सूत्रार्थो भवति- छन्दसि श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः परस्य हेः स्थाने धिः स्यात् इति।

उदाहरणम् - श्रुधी।

सूत्रार्थसमन्वयः - श्रु-धातोः कर्तरि लोटि सिपि श्रु सि इति स्थिते सेर्ह्यपिच्च इति सूत्रेण सेः स्थाने 'हि' इत्यादेशे श्रु हि इति स्थिते धातोः शप्-प्रत्यये बहुलं छन्दसि इत्यनेन च शपः लुकि प्रकृतसूत्रेण श्रु-धातोः परस्य हेः स्थाने धि-इत्यादेशे अन्येषामपि दृश्यते इति सूत्रेण धेः परस्य इकारस्य दीर्घे ईकारे **श्रुधी** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **शृणु** इति रूपम्।

एवम् अन्यानि उदाहरणानि स्वयम् बोद्धव्यानि।

२१.१०) वा छन्दसि॥ (३.४.८८)

सूत्रार्थः - छन्दसि अपित्त्वं विकल्प्यते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण हिः विकल्पेन अपित् भवति। अस्मिन् सूत्रे वा इति अव्ययपदम्, छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्। सेर्ह्यपिच्च इति सूत्रात् अत्र हि इति लुप्तप्रथमान्तं पदम्, अपित् इति प्रथमान्तं च पदम् अनुवर्तते। अत्र पदयोजना- छन्दसि हिः अपित् वा इति। तेन सूत्रार्थः भवति- छन्दसि विषये हिः (आदेशः) वा अपित् स्यात् इति।

उदाहरणम् - प्रीणाहि, प्रीणीहि।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्रीञ् तर्पणे इति धातोः कर्तरि लोटि सिपि प्री सि इति स्थिते धातोः श्नाप्रत्यये अनुबन्धलोपे प्री ना सि इति स्थिते सिपः सेः स्थाने हि इत्यादेशे प्री ना हि इति स्थिते ई हल्यघोः इति सूत्रेण हेः अपित्त्वात् ना इत्यस्य आकारस्य स्थाने ईकारे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण हेः विकल्पेन अपित्त्वाभावे आकारस्य स्थाने ईकाराभावे नकारस्य स्थाने णकारे **प्रीणाहि** इति रूपम्। विकल्पेन हेः अपित्त्वपक्षे च **प्रीणीहि** इति रूपम्। लोके तु **प्रीणीहि** इत्येव।

२१.११) अङितश्च॥ (६.४.१०३)

सूत्रार्थः - हेर्धिः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- अङितः हेः स्थाने धिविधानार्थं सूत्रमिदं ग्रथितम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण हेः स्थाने धिः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे हुझल्भ्यो हेर्धिः इति सूत्रात् हेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, धिः इति च प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तेते। छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम् अत्र अनुवृत्तम्। अत्र पदान्वयश्च इत्थं- छन्दसि अङितः हेः धिः च इति। सूत्रार्थो हि - वेदे अङितः हेः स्थाने धिः स्यात् इति।

उदाहरणम् - प्रयन्धि।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्रपूर्वकात् यम्-धातोः कर्तरि लोटि सिपि सेः स्थाने हि इत्यादेशे प्र यम् हि इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण अपित्त्वात् अङितः हेः स्थाने धि इत्यादेशे प्र यम् धि इति स्थिते नश्चापदान्तस्य झलि इत्यनेन मकारस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इत्यनेन अनुस्वारस्य परसवर्णे नकारे **प्रयन्धि** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **प्रयच्छ** इति रूपम् भवति।

२१.१२) मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ (६.४.१४१)

सूत्रार्थः - आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण आत्मन्-शब्दस्य आदेः आकारस्य लोपो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे मन्त्रेषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्, आङि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्, आदेः इति आत्मनः इति च षष्ठ्येकवचनान्तं पदद्वयम्। अल्लोपोऽनः इति सूत्रात् लोपः इति प्रथमान्तं पदम्

अनुवर्तते। आङ् इति टासंज्ञा। एवञ्च अत्र पदयोजना- मन्त्रेषु आङि आत्मनः आदेः लोपः इति। सूत्रार्थः भवति- मन्त्रेषु आङि परे आत्मन्शब्दस्य आदेः आकारस्य लोपः स्यात् इति।

उदाहरणम् - त्मना देवेषु।

सूत्रार्थसमन्वयः - आत्मन्-शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः टा-विभक्तौ अनुबन्धलोपे च आत्मन् आ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण मन्त्रे आङ्परकत्वात् आत्मन्-शब्दस्य आदेः आकारस्य लोपे सवर्णदीर्घे च **त्मना** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **आत्मना** इति रूपम्।

२१.१३) बहुलं छन्दसि॥ (७.१.८)

सूत्रार्थः - छन्दसि झस्य बहुलं रुडागमः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि झादेशस्य अकारस्य बहुलं रुडागमार्थं सूत्रमिदं प्रस्तुतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण झादेशस्य अतः रुडागमः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे बहुलम् इति प्रथमान्तं पदम्, छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदम्। झोऽन्तः इति सूत्रात् झः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, अतो भिस ऐस् इति सूत्रात् अतः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, शीङो रुट् इति सूत्रात् रुट् इति प्रथमान्तं च पदम् अनुवर्तन्ते। अत्र पदयोजना- छन्दसि झः अतः रुट् बहुलम् इति। सूत्रार्थो हि- छन्दसि झादेशस्य अतः रुडागमः स्यात्, स च आगमः बहुलम् इति।

उदाहरणम् - दुह्रे।

सूत्रार्थसमन्वयः - दुह्-धातोः कर्तरि लटि आत्मनेपदे झप्रत्यये दुह् झ (झ् अ) इति स्थिते आत्मनेपदेष्वनतः इत्यनेन झादेशस्य झकारस्य स्थाने अत् इत्यादेशे दुह् अत् अ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण अकारस्य रुडागमे अनुबन्धलोपे च दुह् र् त् अ इति जाते लोपस्त आत्मनेपदेषु इत्यनेन तकारस्य लोपे टिसंज्ञकस्य अकारस्य च स्थाने एकारे सर्ववर्णसम्मेलने **दुह्रे** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **दुहते** इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. एवा इत्यत्र निपातस्य दीर्घः केन सूत्रेण।
२. अन्येषामपि दृश्यते इति सूत्रस्य एकमुदाहरणं वदत।
३. छन्दस्युभयथा इति सूत्रे उभयथापदेन कस्य निर्देशः।
४. वा षपूर्वस्य निगमे इत्यनेन कस्मिन् परे विकल्पेन दीर्घः भवति।
५. जनिता मन्त्रे इति सूत्रेण कस्मिन् परे णिलोपः निपात्यते।
६. छन्दस्यपि दृश्यते इति सूत्रेण छन्दसि किं दृश्यते।
७. कस्मिन् परे धातूनाम् आडागमः अडागमश्च भवतः।
८. छन्दस्युभयथा इति सूत्रेण कयोः यण् इयङुवङौ च भवन्ति।
९. वा छन्दसि इत्यनेन किं विकल्प्यते।

१०. अङितश्च इत्यनेन हेः स्थाने कः आदेशः।

११. आत्मन्-शब्दस्य आदेः आकारस्य लोपः केन सूत्रेण।

१२. दुह्रे इत्यत्र रुडागमः केन सूत्रेण।

२१.१४) बहुलं छन्दसि॥ (७.१.१०)

सूत्रार्थः - अतो भिस ऐस् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि अतः परस्य भिसः स्थाने बाहुल्येन ऐस्-आदेशविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण छन्दसि अतः परस्य भिसः स्थाने बहुलम् ऐस् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे बहुलम् इति प्रथमान्तं पदम्, छन्दसि इति च विषयसप्तम्यन्तं पदम्। अतो भिस ऐस् इति सूत्रात् अत्र अतः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, भिसः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, ऐस् इति च प्रथमान्तं पदम् अत्र अनुवर्तन्ते। छन्दसि अतः भिसः ऐस् बहुलम् इति पदयोजना। तेन अत्र सूत्रार्थो भवति- छन्दसि अतः परस्य भिसः स्थाने ऐसादेशः स्यात्, स च आदेशः बहुलं भवति इति।

उदाहरणम् - देवेभिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - देव-शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः तृतीयैकवचने भिसि देव भिस् इति स्थिते अतो भिस ऐस् इत्यनेन भिसः स्थाने ऐसादेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधे बहुवचने झल्येत् इति सूत्रेण देव-इत्यस्य अकारस्य स्थाने एकारे विभक्तिकार्ये **देवेभिः** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **देवैः** इति रूपम्।

२१.१५) नेतराच्छन्दसि॥ (७.१.२६)

सूत्रार्थः - स्वमोरद्ड् न।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि क्लीबलिङ्गे इतर-शब्दात् परयोः सु, अम्-इत्येतयोः स्थाने अद्ड्-आदेशस्य निषेधार्थं सूत्रमिदं प्रणीतमाचार्येण।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण इतर-शब्दात् परयोः स्वमोः स्थाने अद्ड्-आदेशस्य निषेधः विधीयते। त्रिपदात्मके अस्मिन् सूत्रे न इतरात् छन्दसि इति पदच्छेदः। तत्र न इति अव्ययम्, इतरात् इति पञ्चम्यन्तं पदं छन्दसि इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रात् स्वमोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्, अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः इति सूत्रात् अद्ड् इति प्रथमैकवचनान्तं पदं च अनुवर्तते। अङ्गस्य इति पदं च अत्र अधिकृतम्। इतरात् इति पदम् अत्र अङ्गपदस्य विशेषणम्, अतः अत्र विभक्तिविपरिणामेन अङ्गपदं पञ्चम्यन्तं भवति। तेन अत्र पदयोजना भवति- छन्दसि इतरात् अङ्गात् स्वमोः अद्ड् न इति। सूत्रार्थो हि - छन्दसि विषये इतरशब्दात् उत्तरयोः स्वमोः अद्ड् आदेशो न स्यात् इति।

उदाहरणम् - इतरम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - क्लीबलिङ्गे इतरशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः प्रथमैकवचनविवक्षायां सु-प्रत्यये इतर सु इति स्थिते अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य स्थाने अद्डादेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तन्निषेधे अतोऽम् इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य स्थाने अमादेशे इतर अम् इति स्थिते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरपे एकादेशे अकारे इतर म् इति स्थिते वर्णसम्मेलने **इतरम्** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **इतरत्** इति रूपम्।

२१.१६) क्त्वापि च्छन्दसि॥ (७.१.३८)

सूत्रार्थः - अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यात् अपिशब्दात् ल्यबपि भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रेऽस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। क्त्वा अपि छन्दसि इति सूत्रगदपदच्छेदः। क्त्वा इति प्रथमान्तं पदम्। अपि इति अव्ययपदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। लोके समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् इति सूत्रेण नञ्समासभिन्नसमासे क्त्वः स्थाने ल्यबादेशः विधीयते। अनेन सूत्रेण वेदे नञ्समासभिन्नसमासे क्त्वः स्थाने क्त्वा इति आदेशः भवति। सूत्रे अपिग्रहणात् ल्यबपि भवति स च समासेऽसमासेऽपि भवति।

उदाहरणम् - परिधापयित्वा।

सूत्रार्थसमन्वयः - परिपूर्वकात् ण्यन्तात् धाधातोः णिचि क्त्वाप्रत्यये परि धा णिच् क्त्वा इति स्थिते अनेन सूत्रेण क्त्वः स्थाने क्त्वादेशे प्रकियाकार्ये परिधापयित्वा इति रूपं सिद्ध्यति। सूत्रे अपिग्रहणात् ल्यबपि सिद्ध्यति। यथा- उद्धृत्य तान् जुहोति इत्यत्र ल्यप् विहितः। अप्राप्तस्य ल्यपः प्रापणार्थं अपिशब्दस्यास्य प्रयोगः।

२१.१७) सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥ (७.१.३९)

सूत्रार्थः - सुपां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्णआआत्शेयाडाड्यायाच्आल् इति एते आदेशाः स्युश्छन्दसि।

सूत्रव्याख्या - अत्र पदद्वयं विद्यते। सुपाम् इति षष्ठ्यन्तं पदम्। सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः इति प्रथमान्तं पदम्। क्त्वाऽपि छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति पदम् अनुवर्तते, अत्र वैषयिकसप्तमी। ततश्च सूत्रार्थो भवति सुब्विभक्तीनां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्णआआत्शेयाडाड्यायाच्आल् एते आदेशाः स्युः छन्दसि विषये इति।

उदाहरणम् - ऋजवः सन्तु पन्थाः। परमे व्योमन्।

सूत्रार्थसमन्वयः - ऋजवः सन्तु पन्थाः लोके पथिन्शब्दस्य प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्यये पथिन् जस् इति स्थिते इतोऽत्सर्वनामस्थाने इति सूत्रेण इकारस्य अकारे पथन् अस् इति स्थिते पथन् अस् इति स्थिते थो न्थः इति सूत्रेण थकारस्य न्थादेशे पन्थ् अन् अस् इति स्थिते नान्तस्य उपधादीर्घे पन्थानः इति रूपं स्यात् परन्तु प्रयोगस्य छान्दसत्वात् प्रकृतसूत्रेण जसः स्थाने सु इति आदेशेऽनुबन्धलोपे पथिन् स् इति स्थिते पथिमथ्यृभुक्षामात् इति सूत्रेण आकारान्तादेशे पथि आ स् इति

स्थिते इतोऽत् सर्वनामस्थाने इति सूत्रेण इकारस्य अकारे पथ आ स् इति जाते थो न्थः इति सूत्रेण थस्य स्थाने न्थादेशे पन्थ् अ आ स् इति स्थिते अकाराकारयोः सवर्णदीर्घे आकारे पन्था स् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे पन्थाः इति रूपं सिध्यति।

परमे व्योमन्- व्योमन्शब्दस्य सप्तम्येकवचनविवक्षायां ङिप्रत्यये व्योमन् ङि इति स्थिते प्रयोगस्यास्य छान्दसत्वात् प्रकृतसूत्रेण ङेः लुक् विहिते **व्योमन्** इति रूपं सिद्ध्यति। लोके तु **व्योमनि, व्योम्नि** इति रूपद्वयं सिध्यति।

एवम् अग्रेऽपि बोद्धव्यम्।

२१.१७.१) (वा.) आङ्याजयारामुपसंख्यानम्॥

वार्तिकार्थः - टाप्रत्ययस्य स्थाने आङ् अयाज् अयार् चेति आदेशा भवन्ति इति वक्तव्यम्।

वार्तिकव्याख्या - आङ्याजयाराम् इति षष्ठ्यन्तं पदम्। उपसंख्यानम् इति अव्ययपदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते, अत्र वैषयिकसप्तमी। सूत्रार्थो भवति- छन्दसि विषये तृतीयैकवचनस्य टा इत्यस्य स्थाने आङ् अयाच् अयार् इत्येते आदेशा भवन्ति इति वक्तव्यम्।

उदाहरणम् - बाहवा सिसृतम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - बाहुशब्दात् टाप्रत्यये बाहुना इति स्यात्। किन्तु बाहु टा इति स्थिते प्रकृतवार्तिकेन टा इत्यस्य स्थाने आङ् आदेशे ङकारस्य इत्संज्ञायां लोपे बाहु आ इति स्थिते आङो ङित्वात् उकारान्तबाहुशब्दस्य च शेषो घ्यसखि इति सूत्रेण घिसंज्ञकत्वात् हकारोत्तरस्य उकारस्य घेर्ङिति इति सूत्रेण गुणे ओकारे बाहो आ इति स्थिते ओकारस्य स्थाने एचोऽयवायावः इति अवादेशे **बाहवा** इति रूपं सिद्ध्यति। लोके तु **बाहुना** इति रूपम्।

एवमन्यत्र बोद्धव्यम्।

२१.१८) लोपस्त आत्मनेपदेषु॥ (७.१.४१)

सूत्रार्थः - आत्मनेपदसंज्ञकः यः तकारः तस्य छन्दसि विषये लोपः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। लोपः तः आत्मनेपदेषु इति सूत्रगतपदच्छेदः। लोपः इति प्रथमान्तं पदम्। तः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। आत्मनेपदेषु इति सप्तम्यन्तं पदम्, अत्र वैषयिकसप्तमी। क्त्वाऽपि छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति- आत्मनेपदनेपदेषु यः तकारः तस्य लोपः स्यात् वेदे।

उदाहरणम् - देवा अदुह्र।

सूत्रार्थसमन्वयः - देवा अदुह्र इति तु वैदिकप्रयोगः। अत एव अदुह्र इत्यत्र तङानावात्मनेपदम् इति सूत्रेण आत्मनेपदसंज्ञकस्य तप्रत्ययस्य लोपः भवति।

अदुह्र इत्युदाहरणे दुह्धातोः लङि झप्रत्यये आत्मनेपदेष्वनतः इति सूत्रेण झस्य स्थाने अत् आदेशे दुह् अत् इति स्थिते बहुलं छन्दसि इति सूत्रेण रुडागमे अनुबन्धलोपे टित्वात् आद्यावयवे दुह् र्

अत् अ इति जाते प्रकृतसूत्रेण तकारस्य लोपे दुह् र् अ अ इत्यवस्थायां अतो गुणे इति सूत्रेण अकारयोः पररूपे एकादेशे लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वड्डुदात्तः इति सूत्रेण अडागमे अनुबन्धलोपे अ दुह् र् अ इति स्थिते सर्ववर्णसम्मेलने **अदुह्र** इति रूपं सिद्ध्यति। लोके तु **अदुहत** इत्येव रूपम्।

२१.१९) यजध्वैनमिति च॥ (७.१.४३)

सूत्रार्थः - एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। यजध्व एनम् इति च इति सूत्रगतपदच्छेदः। यजध्व इति तिङन्तं पदम्। एनम् इति लुप्तसप्तम्यन्तं पदम्। इति इति अव्ययपदम्। च इति अव्ययपदञ्च।

उदाहरणम् - यजध्वैनं प्रियमेधाः।

सूत्रार्थसमन्वयः- (यजध्वम् एनम्) यजध्वैनम् इति प्रयोगस्य अस्य छान्दसत्वात् यजध्वम् इत्यस्मात् परम् एनम् इति शब्दः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण मकारस्य लोपे निपातिते यजध्व एनम् इति स्थिते वृद्धिरेचि इति सूत्रेण अकारैकारयोः वृद्धौ ऐकारे यजध्वैनमिति रूपं सिद्धम्।

२१.२०) तस्य तात्॥ (७.१.४४)

सूत्रार्थः - मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। तस्य तात् इति सूत्रगतपदच्छेदः। तस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। तात् इति प्रथमान्तं विधेयबोधकं पदम्। क्त्वाऽपि छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। यजध्वैनमिति च इति, तप्-तनप्-तन-थनाश्च इति च पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यात् सूत्रेऽस्मिन् त इत्यनेन मध्यमपुरुषबहुवचनस्य ग्रहणं भवति, न तु तङः। ततः सूत्रार्थो भवति- छन्दसि विषये मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात् इति आदेशो भवति।

उदाहरणम् - गात्रमस्या नूनं कृणुतात्।

सूत्रार्थसमन्वयः - हिंसाकरणार्थक-कृवि-धातोः लोटि मध्यमपुरुषबहुवचने थप्रत्यये तस्य स्थाने तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण तकारादेशे कृव् त इति जाते अनेकाल् शित्सर्वस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रकृतसूत्रेण तस्य स्थाने तात् इति सर्वादेशे कृव् तात् इति स्थिते मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषया परिष्कृतेन उदितो नुम्धातोः इति सूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे कृ न् अ व् तात् इति स्थिते धिन्विकृण्व्योर च इति सूत्रेण उप्रत्यये वकारस्य अकारे च कृते कृ न् अ उ तात् इत्यवस्थायां अतो लोपः इति सूत्रेण अकारस्य लोपे कृ न् उ तात् इत्यवस्थायाम् ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् इति वार्तिकेन नस्य णत्वे कृ ण् अ उ तात् इति जाते **कृणुतात्** इति रूपं सिद्ध्यति। लोके तु **कृणुत** इति रूपम्।

२१.२१) इदन्तो मसि॥ (७.१.४६)

सूत्रार्थः - मस् इति शब्दः इकारान्तो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। इदन्तः मसि इति सूत्रगतपदच्छेदः। इदन्तः इति प्रथमान्तं पदम्। मसि इति प्रथमान्तं पदम् अत्र सकारात् इकारः उच्चारणार्थः। इत् अन्ते यस्य स इदन्तः। क्त्वापि छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते, अत्र वैषयिकसप्तमी। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि विषये मस् इत्ययं शब्दः इदन्तो भवति इति। अर्थात् मसः इक्-आगमो भवति। कित्त्वात् अन्त्यावयो भवति। तेन मसि इति इदन्तो भवति।

उदाहरणम् - नमो भरन्त एमसि।

सूत्रार्थसमन्वयः - एमसि इत्यत्र आ इमसि इति च्छेदः। इमसि इत्यत्र इण् गतौ इति धातोः लटि उत्तमपुरुषबहुचवनविवक्षायाम् लस्य स्थाने मसादेशे शपि शपो लुकि आ इ मस् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण मसः इदन्तत्वे आ इमसि इति जाते आद् गुणः इति सूत्रेण आकारेकारयोः गुणे एकारे एमसि इति रूपम् सिद्ध्यति। नमो भरन्त **एमसि** इत्यस्य नमस्कारं कुर्वन्तः आगताः वयम् इत्यर्थः। लोके तु (आ इमः) **इमः** इति रूपम् भवति।

२१.२२) क्त्वो यक्॥ (७.१.४७)

सूत्रार्थः - छन्दसि क्त्वो यक् आगमो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। क्त्वः यक् इति सूत्रगतपदच्छेदः। क्त्वः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। यक् इति प्रथमान्तं पदम्। क्त्वाऽपि छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। छन्दसि विषये क्त्वः यक् आगमो भवति। यकः कित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया आगमिनः अन्त्यावयवो भवति।

उदाहरणम् - दिवं सुपर्णो गत्वाय।

सूत्रार्थसमन्वयः - गमनक्रियावाचिनो भ्वादिगणीयात् गम्लृ-गतौ इति धातोः क्त्वाप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे गम् त्वा इति स्थिते अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति इति सूत्रेण अनुनासिकस्य लोपे कृते ग त्वा इति स्थिते प्रकृतस्य छन्दोविषयत्वात् प्रकृतसूत्रेण यगागमेऽनुबन्धलोपे कित्त्वात् अन्त्यावयवे ग त्वा य इति स्थिते सर्ववर्णसम्मेलने **गत्वाय** इति रूपं सिद्ध्यति। लोके तु **गत्वा** इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

१३. क्त्वापि च्छन्दसि इति सूत्रेण कः आदेशः विहितः।

१४. क्त्वापि च्छन्दसि इति सूत्रे अपि शब्दबलात् किं भवति।
१५. क्त्वापि च्छन्दसि इति सूत्रस्य उदाहरणं किम्।
१६. आङ्याजयारामुपसंख्यानम् इति सूत्रं वा वार्तिकं वा।
१७. आङ्याजयारामुपसंख्यानम् इति वार्तिकस्य एकमुदाहरणं लिखत।
१८. लोपस्त आत्मनेपदेषु इत्यनेन कस्य लोपः विधीयते।
१९. यजध्वैनमिति च इति सूत्रेण कस्य अन्तलोपः विधीयते
२०. श्रीग्रामण्योश्छन्दसि इति सूत्रेण कस्य नुडागमः विहितः।
२१. गोः पादान्ते इति सूत्रस्य उदाहरणमेकं लिखत।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे दीर्घविधिविषये आदौ केचन नियमाः आलोचिताः। निपातस्य च इति सूत्रेण ऋचि विषये निपातानां दीर्घो विधीयते। एवा इति तदुदाहरणम्। अन्येषामपि दृश्यते इति सूत्रेण ततः पूर्वम् आलोचितैः सूत्रैः यत्र दीर्घो न प्राप्नोति तेषु अवशिष्टेषु दीर्घो विधीयते। नामि इत्यनेन च नामि परे विकल्पेन दीर्घो विधीयते। जनिता मन्त्रे इति सूत्रेण वेदे इडादौ तृचि परे सति णेः इकारस्य लोपो विधीयते। छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनेन वेदे लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु हलादीनामपि धातूनाम् आडागमो विधीयते। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्यनेन बहुलार्थे लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु हलादीनाम् अजादीनां च धातूनाम् अडागमाडागमयोः निषेधो विधीयते, माङ्योगेऽपि च अडागमाडागमौ विधीयेते। छन्दस्युभयथा इत्यनेन भूसुधियोः यणादेशः इयङुवङौ च विधीयन्ते। श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि इत्यादिसूत्रैश्च हेः ध्यादेशविषये विशिष्टाः नियमाः प्रोक्ताः। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः इति सूत्रेण मन्त्रेषु आङि परे आत्मन्शब्दस्य आदेः आकारस्य लोपः विधीयते। बहुलं छन्दसि इत्यनेन छन्दसि झादेशस्य अतः बाहुल्येन रुडागमस्य विधानं क्रियते। बहुलं छन्दसि इति द्वितीयेन सूत्रेण देवेभिः इत्यादौ अतो भिस ऐस् इत्यनेन प्राप्तस्य ऐसादेशस्य निषेधः क्रियते। लोके क्लीबलिङ्गे डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः शब्देभ्यः परयोः स्वमोः स्थाने अद्डादेशः भवति, परन्तु वेदे नेतराच्छन्दसि इति सूत्रेण तस्य अद्डादेशस्य निषेधः भवति। क्त्वापि छन्दसि इति सूत्रेण वेदे क्त्वः स्थाने क्त्वादेशः विधीयते। कथं सुपां सुलुक् इत्यादिसूत्रं सोर्लुक् विदधाति। कथं च लोपस्त आत्मनेपदेषु इति सूत्रं तप्रत्ययस्य लोपं विदधाति तदेतत् सर्वम् अस्मिन् पाठे आलोचितम् अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. निपातस्य च इति सूत्रं व्याख्यात।
२. छन्दस्युभयथा इति सूत्रं व्याख्यात।
३. ऋभुक्षाणम् इति रूपं साधयत।
४. आनट् इति रूपं साधयत।
५. अवाप्सुः इति रूपं साधयत।
६. सुधियः इति रूपं साधयत।
७. प्रीणाहि इति रूपं साधयत।
८. दुह्रे इति रूपं साधयत।
९. देवेभिः इति रूपं साधयत।
१०. नेतराच्छन्दसि इति सूत्रं व्याख्यात।
११. परिधापयित्वा इति रूपं साधयत।
१२. बाहवा इति रूपं साधयत।
१३. अदुह्र इति रूपं साधयत।
१४. कृणुतात् इति रूपं ससूत्रं साधयत।
१५. नमो भरन्त एमसि इत्यत्र एमसि इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. निपातस्य च।
२. पूरुषः।
३. यण् इयङुवङौ च इत्येतेषाम्।
४. असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे।
५. इडादौ तृचि परे।
६. हलादीनामपि धातूनाम् आडागमः।
७. लुङ्-लङ्-लृङ्क्षु परेषु।
८. भुसुधियोः।
९. अपित्त्वं विकल्प्यते।
१०. धिः आदेशः।

११. मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः इति सूत्रेण।

१२. बहुलं छन्दसि इति सूत्रेण।

उत्तरकूटः-२

१३. क्त्वादेशः।

१४. ल्यबादेशोऽपि।

१५. परिधापयित्वा।

१६. वार्तिकम्।

१७. बाहवा सिसृतम्।

१८. तप्रत्ययस्य।

१९. ध्वमः।

२०. आमः।

२१. विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्।

इति एकविंशः पाठः